

קיסר במאה הי"ט שדיבר עברית

שלמה הרמתי

א. פדרו השני קיסר ברזיל

במשך כל הדורות נמצאו לא-יהודים שלמדו עברית מסיבות שונות ומהם אף ששלטו בדיבור עברי. עם התפשטות הנצרות היו בין אבות הכנסייה שביקשו להכיר את היהדות ממקורה וכך נהגו נוצרים לכיתותיהם במרוצת הדורות - מהם שהגיעו לכושר כתיבה יוצרת בעברית ואחרים אף רכשו את הדיבור העברי.¹ עם יסוד האוניברסיטאות הראשונות (במאה ה-12) הוקמו בהם קתדראות לעברית: יש שהטיפו לעברית מתוך הערצה ללשון הקודש, אבל תכופות נעשה הדבר מתוך מגמה מסיונרית.² בתקופת הרנסאנס, עם עליית חשיבות הלשונות הקלאסיות (יוונית ורומית) עלתה גם קרנה של העברית בקרב מלומדים לא-יהודים רבים.³ גם בקרב המושלים לדרגותיהם אנו מוצאים יודעי עברית: ר' עזריה מן האדומים (1511-1578) לימד עברית את הדוכס פרדינאנד, וקונט ג'ידו ראנגולי, שנתמנה אפיפיור ברומא ולאחר מכן מלך צרפת, למד עברית אצל הרופא היהודי יעקב מאנטינו.⁴ מבין המלכים יודעי העברית נציין את ז'אן גריי (1537-1554), נינתו של הנרי השביעי, שעלתה על כסא המלוכה לאחר מות אדוארד השישי (שישי ליוני 1553)⁵ ומלכה רק תשעה ימים. היא ידעה עברית עד כדי יכולת לכתוב בה ואף לדבר בה.⁶ באמצע המאה הי"ט נודע פדרו השני, קיסר ברזיל, כהיבראיסט מושבע ועליו נייחד את עיונו להלן.

לאחר שכבשו צבאות נפוליון את פורטוגל (1808), ברח המלך פדרו הראשון (1798-1834), לברזיל. כאשר הכריזה ברזיל על עצמאותה הוכתר לקיסר (1822-1831). בשנת 1831 ויתר פדרו הראשון על כסא מלכותו בברזיל לטובת בנו הינוקא (יליד 1825 שהיה איפוא בן שש). עד 1840 שלטו עוצרים בשם הינוקא ומשנת 1841 (בהיותו בן 16) הוכתר פדרו השני לקיסר ברזיל והוא ישב על כסאו עד שנת 1889. הוא נודע כמושל נאור שהקפיד על ממשל פרלמנטרי תקין ושקד על פיתוח ארצו מבחינה כלכלית.⁷ ביזמתו פורסמו בשנים 1871-1888 סדרה של חוקים לחיסול העבדות בברזיל וכתוצאה מכך התקוממו נגדו בעלי האחוזות והנוטעים, אף נעשה ניסיון התנקשות בחייו (יוני 1889), עד שהצבא הדיח מכסאו (נובמבר 1889), ברזיל הוכרזה רפובליקה ופדרו השני יצא לגלות באירופה.⁸

על הדחתו הופצו בזמנו שמועות, שיד יהודים בדבר. כאילו שחברת כי"ח מוטטה את שלטונו. סוקולוב, שהכיר את פדרו השני, דחה בשאט נפש האשמה

זדונית זו, בכותבו ב"הצפירה": "מי מיגר לארץ את כסא דן פדרו מי גירש את הישר הזה מארצו וממולדתו וממשלה חדשה חקים במקומוז חברת כל ישראל חברים - זאת היא העלילה האחרונה שנתחדשה בבית מדרשה של הקרייציטונג. החברה חב"י יושבת בפאריז ומצודתה פרוסה על בראזיליא, ולצרכה דרושה הייתה ממשלת רפובליק בארץ החיא, ע"כ חתרה בבראזיליא ותפיל שם את דן פדרו למשואות. זה הוא תוכן מאמר גדול במה"ע [במכתב העיתים] הצ"ל, והוא יכול להיות מבין עד כמה יתחולל שיגעון השנאה".⁹ כאשר נפטר פדרו השני (ב-5 בדצמבר 1891) פורסמה ידיעה זו בעיתונות היהודית של התקופה תוך ציון יחסו החיובי ללשון העברית ולספרותה.¹⁰

ג. זיקת פדרו השני לעברית וספרותה

פדרו השני היה בעל השכלה רחבה ביותר. ב"המגיד" תוארה השכלתו במילים אלה: "הוא חכם ומלומד גדול... השפות המתהלכות בארצות אירופה שגורות בפיו ובעטו וגם את שפת עבר הוא יודע היטב".¹¹ כל חייו שקד על השכלה כללית ועל לימוד שפות, היה חבר באגודות מדעיות ואף נבחר לאקדמיה הצרפתית המהוללה כאחד מבני האלמוות: "יהי חבר נאמן לכל חברות החכמים הגדולות באירופה, ויבחר לשבת גם בסוד תחכמוני בפריז בין ארבעים חכמים בחירי תבל, אשר המשרה הזאת תתן להם נצח".¹² אולם מגיל צעיר גילה פדרו השני התעניינות מיוחדת בשפה העברית אותה למד כל חייו בשקידה עצומה בעזרת רבנים ומורים יהודים בארצו וגם מחוצה לה, עד שהגיע לשליטה טובה בעברית, כולל כתיבה יצירתית ואף דיבור בת. הוא הזכיר שמות של מוריו לעברית. הראשון היה יהודי שוודי בשם אקרבלום. לאחר מות מורה זה למד פדרו השני מפי ד"ר הייניג (מת 1888). גם ד"ר קוך נזכר כאחד ממוריו לעברית. משנת 1866 ואילך למד פדרו השני מפי עוזרו למחקר, ד"ר קריסטיאל פ' סייבולד, ששימש פרופסור ללשונות המזרח. ממנו למד פדרו השני גם ערבית - הן משום שסבר שלימוד זה יסייע לו להבין טוב יותר את העברית, והן כדי לקרוא את הספרות הערבית במקורה.¹³

את זיבתו לעברית ניסו להסביר ברצונו, כביכול, לכפר על חטאי אבותיו, מלכי פורטוגל, שהתאכזרו ליהודים מאוד.¹⁴ אחרים הסבירו את להיטותו ללמוד עברית ברצונו לקרוא את התנ"ך במקורו, גירסה זו עולה גם מדברי פדרו עצמו.¹⁵ על הגורם המזמן לכך סיפרו, שבאחד הימים מצא בגנו תנ"ך עברי, שאיבד אחד החכמים הפרוטסטנטים. ספר זה עורר בפדרו השני התרגשות רבה והביאו לידי החלטה ללמוד עברית כדי לשאוב מים חיים ממקורם העברי.¹⁶

כאמור, שקד פדרו השני על לימוד העברית כל ימיו. כאשר הודח

מכסאו, מצא נוחם בלימוד שפות בכלל ובייחוד התמסר להרחבת ידיעותיו בעברית - דקדוק הלשון וספרותה. אחד הביוגרפים שלו (גיאורג ריידרס) כתב בנידון: "כדי למצוא נחמת-מה בניכר, הוא למד גם יוונית וערבית, אך יותר משאר הלשונות נמשך בערוב יומו בעיקר לעברית".

והטעם לכך, משום שבגלותו טעם גם הוא טעמה של גלות, לאחר שהודח מכסאו... איו ספק, שזיקתו לעברית כאל לשון של עם בנכר נבעה ממצב רוחו של אדם בודד בנכר.¹⁷ על יחסו החיובי לעברית נכתבו גם דברי לעג. הרומניסטן הפורטוגזי אסה-דה-קאירוז' (1843-1900)¹⁸ חיבר (בשנת 1872) פליטון שנושאו נסיעותיו של דון פדרו על פני אירופה ואמריקה.¹⁹ הוד מלכותו - כתב הסופר הנ"ל - הידוע כצנוע בהליכותיו ובמעדני מלכים בארמונו וכמזלזל במטעמים ערבים לחיך, להוט רק אחרי מאכל אחד: עברית. מכיוון שאין הוא לוקח עמו כבן לוויה יהודי או נוצרי, מומחה לעברית, בולמוס העברית לא בא על סיפוקו בשעות הארוכות והמשעממות בקרון הרכבת. כך מגיע הוא רעב למחוז הפצו וברגע שנפתחים לפניו בחגיגות שערי המלונות ובעודו מחזיק את המזוודות בידו, הוא מבקש בנהימה של רעב, כמעט מתוך כעס: עברית! "כאשר נציגיו החגיגים של ארמונות המלכות נדהמו ובמחום נצנץ רעיון גאוני להוביל את המלך לבית הכנסת. מוקף ביהודים בלע בסיפוק ומתוך סקרנות רבה מנות עברית ללא ספור, אכל ושבע עד בלי די".²⁰

בתקופת גלותו חיבר פדרו השני ספר דקדוק עברי (בצרפתית) ותרגם מעברית את הפזמון "חד גדיא" מן ההגדה של פסח, משום שהבין יצירה זו כתמציתה של תורת הגמול האלוהית בעולם. על פרושו זה לפזמון כתב סוקולוב: "ומה נמרצו אמריו ומה נפלאו רעיונותיו ע"ד 'חד גדיא'. טובים הם בעינינו מאלפי הבאורים והפרושים אשר הכבירו בזה המפרשים מהעולם... בראש כל מעלות בני האדם נשקף צדק משמים ומתוחה מידת הדין הניתנת לאיש כמפעלו. זה הוא רעיון משובב נפש כל המדוכאים, זה מקור הישע לעם אשר הרבה לסבול בימי חושך ואשר אורו יגיה אך באור נועם חמודות, סהרת הלבבות ויושר המעשים".²¹ פדרו השני תרגם גם שלושה פיוטים עתיקים (מן המאה ה"ז או ה"ז), שירים תמימים לשמחת משפחות (על המילה וחג הפורים), שנהגו לומר אותם בקהילות אחדות בפרובנס וכמעט שנשתכחו. על תרגומו אלה העיר סוקולוב: "ולא נתעורר איש משומרי ספרותנו העתיקה להעביר את ידו עליהם ולהצילם משכחה ומאבדון, עד שקם הקיסר האדיד הזה ויתן את לבו לאסוף, לבחון, לבקר, ולהעתיק וירציאם לאור עם העתקה נאמנה".²² לספר הפיוטים שתרגם הוסיף פדרו השני מבוא מקיף על תולדות הפיוטים הללו ועל ערכם הספרותי, וכל-זאת כדי שיראו סופרי ברזיל (ואולי גם

סופרי עמים אחרים) את האור הגנוח באוצרות הספרות העברית. במבוא לספר זה תאר פדרו השני את חיבתו לעברית מילדותו ואת שלביו בלימוד העברית ואף הזכיר בהערצה שמות של מוריו לעברית, שהובאו לעיל.

ג. ביקורים בקהילות ישראל

בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט, בעודו קיסר ברזיל, נסע פדרו השני פעמים אחדות לאמריקה הצפונית ולאירופה. במסעות אלה הרחיב את ידיעותיו בשפות עתיקות שהתעניין בהן (נסקריט, יוונית ועברית), כפי שתואר הדבר בעיתון עברי מאותה תקופה: "דאם פעדרא השני מלך בראזיליען הוא חכם ומלומד דעת. בעיתים אלה עוסק הוא בשעותיו הפנויות בשפת סאנסריט ויוון ובשפת עבר וספרותה. לתכלית הזאת הוא מוליך אתו במסעותיו דרך ארצות אירופה ספרים רבים יקרי הערך, הכתובים בשפות האלה, ובכל יום ויום הוא מבלה שעות בקריאתם".²³ במסעותיו גם ביקר בספריות כלליות ויהודיות ונפגש עם גדולי חכמי ישראל של דורו, כמו: אדולף פרנק (1809-1893), ראשון המורים היהודים בסורבון, ישראל מיכל רבינוביץ (1816-1893), שתרגם חלק מן התלמוד לצרפתית; יוליוס אופרט (1825-1905), מגדולי האשורולוגים; א"א ניבואיר (1831-1907), חוקר כ"י עבריים וספרן משנה בספריית הבודיליאנה באוקספורד בשנים 1873-1900; משה שוואב (1839-1916), ספרן הספרייה הלאומית בפריז ומתרגם התלמוד הירושלמי לצרפתית.²⁴ כאשר הגיע פדרו השני לפטרבורג בשנת 1876, נפגש עם הסופר המפורסם א"א הרכבי (1839-1919), שמאותה שנה ועד מותו שימש ספרן בספרייה הקיסרית בפטרבורג ונודע בחקר כתבי יד עבריים רבים. פדרו השני התווכח עמו על כתבי-היד המצויים בספרייה המלכותית. כן התווכח פדרו השני עם חכמי ישראל מארצות אחרות.²⁵ בתקופת גלותו בפריז (1889) התרועע עם חכמים וסופרים עבריים ועם משכילים יהודים.²⁶ אין איפוא תימה, שעינו החדה של אפריים דיינארד (1846-1931), תייר, ביבליוגראף וסוחר בכתבי-יד עבריים, צדה את הקיסר המלומד ודיינארד ביקש למכור לו כתבי-יד וספרים עבריים עתיקים. מצוי מכתב של דיינארד שכתב לפדרו השני בעניין זה. במכתבו ציין דיינארד את ידיעת העברית של הקיסר, שהיא עילה להנצחתו: "ובזאת הצבת לך ציון עולם אשר יוחק באותיות זוהר על לוח ספר דברי-הימים בכלל ובלב עם אלוהי אברהם בפרט".²⁷ ובשל כך ברכו בשמו ובשם עם ישראל בדברים אלה: "הברכה הזאת מוגשת לך מפיות רבבות אלפי ישראל בעד הכבוד הגדול אשר כבודת את העם העתיק והנפלא הזה, בלמדך בשפתו - שפת ירושלים העדינה".²⁸

בביקוריו מחוץ לארצו נהג פדרו השני לבקר גם בבתי-כנסת. ידוע,

שב-22 לחדש ספטמבר 1876 ביקר פדרו השני בבית-כנסת באירופה והתפעל משירתם היפה של המתפללים: זקנים וצעירים.²⁹ על ביקורו בבתי-כנסת כתב מלאכי: "היה נכנס בחשאי ויושב על ספסל ליד הדלת, כאילו היה אורח עני. בכמה בתי-כנסת חשבו אותו ליהודי והגבאי רצה לכבד אותו בעליה, ושלח את השמש לשאול אותו ולשם אביו, אבל האורח הגיד את האמת, שהוא איננו יהודי".³⁰ יש בידנו עדות שפדרו השני נהג להתפלל בבית-כנסת, כשהוא מחזיק בידיו סידור תפילה בעברית ועל-פי החוראות הכתובות בסידור בעברית, ידע מתי לקום ומה לומר בעמידה: "בשמיני לחדש זה ביום השבת בא המלך להיכל היהודי אשר בבריססעל (בירת בעלגיען) וישב בתוכה כשעה וחצי וסידור תפילה בלשון עברית היה לפניו. ויקם בתחילת כל תפילה אשר רשום בצדה, כי נהגין להתפלל אותה מעומד ובכלותה שב אל מקומו. אות הוא כי מבין הוא את הכתוב בסידור התפילה".³¹ לפי מקור אחר אף עלה לתורה בביקור זה, כפי שנראה לחלן, שכן יש בידנו עוד עדויות, שהקיסר עלה לתורה בבתי הכנסת שבהם ביקר, אמר את הברכות בעברית ואף תרגם את פסוקי התורה שנכללו ב"עליה" שלו. כך, למשל, נהג בביקורו בלונדון (בשנת 1871) בבית-הכנסת הגדול ברחוב גרייט פורטלאנד.³² בשנת 1874 ביקר פדרו השני בבית-הכנסת בבריסל (בלגיה). על ביקור זה כתב סוקולוב: "יעמוד שם בעת התפילה ויקרא בקול רם את הפרשה בטעמיה ונגינתה וישמעו אנשי הקהל וישתוממו, ויגד להם הקיסר, כי את תורת משה ישא כחותם על ליבו ודבריה מרחפים נגד עיניו תמיד".³³ מסופר, שעלה לתורה גם בבית-הכנסת בסן-פרנסיסקו וגם שם הוכיח את הבנתו ע"י תרגום פסוקים כחלכה, שם אף התווכח עם הרבנים על חשיבותה של הלשון העברית.³⁴ עפ"י ידיעה ב"המגיד", הגיע פדרו השני באחד ממסעותיו לבית-כנסת מסוים וביקש לגלול לפניו את ספר התורה ויקרא בו לתימון האנשים אשר נמצאו אתו בבית-הכנסת.³⁵ משמע: בין אם עלה לתורה בעת התפילה, ובין אם תרגם פסוקי תורה שלא בשעת תפילה, בשני המקרים מוכחת ידיעתו הרבה בעברית עד כדי יכולתו לתרגם את פסוקי התורה ללועזית, ויש יסוד לעדויות שהוא ביקר בבתי-כנסת בעת התפילה. בדצמבר 1876 הגיע פדרו השני לאי ובתקופת שהותו בה הלך בליל-שבת לכותל המערבי והשתתף בתפילת הערב עם יהודי המקום.³⁶

ד. הקיסר קנאי לעברית...

כאמור, שלט פדרו השני בעברית עד כדי היכולת לדבר בה והוא אף דיבר בה בשעות כושר. מספרים, שבשבתו על כסא הקיסרות בברזיל, חזמן אליו אחדים ממנהיגי הקהילה היהודית בארצו. כאשר התייצבו לפניו ביראת

כבוד, כראוי לפגישה עם קיסר, פנה אליהם בעברית. תדחמת המנהיגים היהודים הייתה רבה, משום שלא הבינו את הלשון שדיבר בה ולא עלה כלל על דעתם, שהקיסר ידבר אליהם עברית. לאור שחלפה תדחמתם, הוכיחם הקיסר על שאינם מבינים את שפת אבותיהם: "איזה יהודים אתם אם אינכם יודעים את שפת אבותיכם".³⁷

על כושרו לדבר עברית שוטפת נודע לנו גם מאירוע משנת תרמ"ח (1888), שאז ביקר פדרו השני בצרפת ושהה בעיר מרסל. לשם הגיע אליו הרב בנימין מוסה (1832-1892) מן העיר אוניון, שהיה עורך ירחון יהודי-צרפתי (שהופיע בשנים 1859-1891) ואף הוא שלט בעברית עד כדי כושר דיבור בה.³⁸ על לשון הדיבור בפגישה זו שבין הקיסר לרב אנו קוראים ב"המגיד": "יתן לו קיסר בראזיליען את שאלתו ויקבל את פניו, ובתתו לו את ידו, אמר הקיסר 'שלום עליכם', כאשר יאמר איש עברי לאחיו וגם הרבה לשוחח עמו כשעה חדא בשפת עבר".³⁹ על מקרה זה העיר סופר "המגיד": "אחת מגדת ההודעה הזאת ושתיים זו שמענו ממנה: האחת - כי המלך מבראזיליען מכיר לדבר בש"ע... וזאת השנייה - כי רב צרפתי ממהר לדבר צחות בש"ע".⁴⁰

פדרו השני נפטר ב-5 בדצמבר 1891 בשבתו בפריז. בדברי ההספד עליו, שפורסמו בעיתון "הצפירה", פרי עטו של חוקר כתבי-היד העבריים, ישראל איסר גולדבלום (1863-1925), שחתם בכינויו הספרותי "יאפו",⁴¹ צוינה השכלתו הרחבה של פדרו השני והתענינותו המיוחדת בעברית: "וביותר שם כל מעייניו בלימוד לשוננו הקדושה ובספרי חכמי ישראל הקדמונים ז"ל".⁴² כן הודגשה העובדה, שפדרו השני ידע לדבר עברית ואף דיבר בה: "אשרי מי שזכה לראות את זוהר פניו של דון פידרו קיסר ברזיליאה ולשמוע מפיו מדבר בלשה"ק (-לשון הקודש). אשרי מי שנתן לו שלום והחזיר לו שלום".⁴³

הערות

1. ראה בספרו של פורבוש, הלשון העברית בישראל ובעמים ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 134-138.
2. שם עמ' 140.
3. שם עמ' 144-139.
4. שם עמ' 156. יעקב מאנטינו (1480-1549) היה ממגורשי ספרד והיה רופאו של האפיפיור פאולוס השישי. יעקב לימד עברית למלומדים נוצרים.
5. ראוי לציין, שבאותה שנה (1553) היה לימוד העברית כלול בתכנית הלימודים של

- בתי-הספר היסודיים בסקוטלנד, ביחד בערים גלאזגו ואברדין (הערה 1, עמ' 168).
6. הערה 1, עמ' 164.
7. בפעילותו בתחום זה פתח, למשל, את נהר האמונה למסחר בין-לאומי.
8. במותו כתב עליו סוקולוב מאמר הערכה ("על המצפה", הצפירה, שנה 18, גיליון 260, ו' כסלו תרנ"ב, עמ' 1050-1051).
9. סוקולוב, נ', "דברי הימים", הצפירה, שנה 19, גיליון 2 (י"ד בטבת תרנ"ב), עמ' 5.
10. ראה, לדוגמא, המגיד, שנה 35, גיליון 47 (ט' בכסלו תרנ"ב), עמ' 373.
- וגם: The Jewish Chronicle, 11 December 1891, P.6.
- וראה הערות: 8; 42.
11. "חדשות בישראל" (הידועה: "הקיסר מבראזיליען"), המגיד, שנה 31, גיליון 33 (ה' באלול תרמ"ז/1887), עמ' 256.
12. "על המצפה" (הערה 8), עמ' 1050.
13. פדרו השני הזכיר את מוריו במבוא לספר פיוטים שתרגם, כפי שנראה להלן. רשימת מוריו לעברית שהבאתי היא עפ"י ליפינר, א', "קיסר בבראזיל וחובב עברית", עם וספר, חוברת לא-לב (שבט תשכ"ו/ פברואר 1966), עמ' 32.
14. מלאכי, א"ר. "רוח ומלך", הרואר, שנה 17, גיליון ג' (ט"ז בכסלו תרצ"ח/1937), עמ' 35. חזר על כך הרוון במאמרו: "עברית בפי נוכרים", קובץ: בנתיבי הגות ותרבות ערך י' שפירא, ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 92.
15. כך כתב במבוא לספר הפיוטים, שיוזכרו להלן, ראה מאמרו של סוקולוב (הערה 8), עמ' 1051.
16. הרוון (הערה 14), עמ' 92-93.
17. ליפינר (הערה 13), עמ' 32.
18. הוא נחשב למייסד האסכולה הריאליסטית-נטורליסטית בארצו. ראה עליו באנציקלופדיה העברית (מסדה), א', עמ' 736-737.
19. עפ"י ליפינר (הערה 13), עמ' 33.
20. שם.
21. הערה 8, עמ' 1051.
22. שם. "העתקה נאמנה" פרושו: תרגום נאמן.
23. "חדשות בישראל" (ידיעה: "מלך חכם"), המגיד, שנה ל"א, גיליון 42 (ט"ז בחשוון

- תרמ"ח/1887), עמ' 336.
24. שמות החכמים הג'ל נזכרו עפ"י מאמרו של יאפ"ו, "מכתבים מפריז", הצפירה, שנה 18, גיליון 276 (כ"ו בכסלו תרנ"ב/1891), עמ' 1114.
25. מלאכי, א"ר. "איגרת עברית מא' דיינארד לדין פדרו קיסר ברזיל", הדואר, שנה 53, גיליון כ"ג (י"ג בניסן תשל"ד/1974), עמ' 366.
26. ש.ס.
27. ש.ס.
28. ש.ס.
29. ליפינר (הערה 15), עמ' 32.
30. הערה 29, ש.ס. וראה מה שכתב מלאכי על ביקור הקיסר בבית-הכנסת בבריסל (הערה 14, עמ' 35).
31. הערה 23, ש.ס.
32. ליפינר (הערה 13), עמ' 33. והשווה: "ג'ואיש ברניקל" (הערה 10), עמ' 6.
33. סוקולוב (הערה 8), עמ' 1050. גם מלאכי הזכיר אירוע זה במאמרו, הנזכר לעיל בהערה 14, עמ' 35 (השווה לעיל, הערה 30).
34. ליפינר(הערה 13), עמ' 33.
35. הערה 11, ש.ס.
36. מלאכי (הערה 14), עמ' 35. ליפינר (הערה 13), עמ' 32.
37. הרוזן (הערה 14), עמ' 93. כדבר הזה סיפרו גם על ההיסטוריון והוגה הדעות הצרפתי, ארנסט רינאן (1823-1892), ממוקרי העברית (ראה עליו בהערה 1, עמ' 181) שמדי פעם היה פונה אל הסטודנטים שלו בעברית, וכאשר לא הבינו את דבריו, היה מעיר להם בחיך: "המותר לגוי להטביר לכם את לשונכם" (הרוזן, הערה 14, עמ' 94).
38. על כושרו של הרב הזה לדבר עברית סיפר סופר "המגיד", שנפגש איתו עוד לפני כן (בשנת 1875) ודיבר אתו בעברית: "ולא שעה אחת בלבד, כי אם שעות רבות בשבתנו בביתו ובלכתנו לשוח עמו". (חדשות בישראל ובעמים, ידיעה: "מלך ורב", המגיד, שנה ל"ב, גיליון 4, י"ג בשבט תרמ"ח/1888, עמ' 31).
39. ש.ס.
40. ש.ס.
41. ראשי תיבות של: ישראל איסר פרח זחב (ראה עליו אצל ג' קרסל, לקסיקון הספרות העברית בוורות האחרונים, כרך א', מרחביה: ספרית פועלים, עמ' 409-410).